

7. Encyclopedia of modern Ukraine, available at: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=33990 (access date 17. 04. 2019).
8. Kudrytskyi, A. V. and Labinskyi, M. H. (1997). *Mystetstvo Ukrainy: Biohrafichnyy dovidnyk* [Art of Ukraine: Biographical guide], Kyiv: “Ukrayinska entsyklopediia”, p. 499. (in Ukrainian).
9. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzey literatury i mystetstva Ukrainy* [Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine], fund 174, des. 1, case 259. Creative characteristics of the composer, p. and. Ukrainian SSR, head museum M. Zankovetska Theater O. Radchenko, 1 p. (in Russian).
10. Tserlyuk-Askadskaya, S. (1981). Listening to the sounds of the world, *Lvovskaya pravda* [Lvov truth], November 22, p. 4. (in Russian).
11. Shunevych, Z. (1993). *Izidor Vymer – kompozytor, dyryhent, pedahoh: materialy do notohrafiyi* [Izidor Wimer – composer, conductor, teacher: materials to the noteography], Lviv: M. Lysenko Higher State Institute. (in Ukrainian).

УДК 792.071:792.9(477.83/.86) Лесь Курбас “1911–1912”
DOI: <https://doi.org/10.25128/2411-3271.19.1.27>

Ольга Шлемко

<https://orcid.org/0000-0002-3431-4521>

кандидат мистецтвознавства, доцент,

заслужена артистка України,

Київський національний університет культури і мистецтв

olgateren@ukr.net

СТАНОВЛЕННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ ЛЕСЯ КУРБАСА (1911–1912 РОКИ)

У статті реконструйовано творче життя Леся Курбаса протягом 1911–1912 років у контексті суспільно-політичної ситуації в Галичині як складової частини Австро-Угорської імперії, відтворено хронологію подій, які впливали на процес професійного становлення митця, заповнено деякі “білі плями” в його біографії, пов’язані з перебуванням у Гуцульському театрі, виявлено його працю гімназійним учителем, спростовано недостовірну та викривлену інформацію про згаданий період творчого життя.

Ключові слова: Лесь Курбас, актор, режисер, вистава, Гуцульський театр, Тернопіль.

Ольга Шлемко

кандидат искусствоведения, доцент

заслуженная артистка Украины,

Киевский национальный университет культуры и искусств

СТАНОВЛЕНИЕ ТВОРЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ ЛЕСЯ КУРБАСА (1911–1912 ГОДА)

В статье осуществлена реконструкция творческой жизни Леся Курбаса в течение 1911–1912 годов в контексте общественно-политической ситуации в Галиции как составной части Австро-Венгерской империи, воспроизведена хронология событий, которые влияли на процесс профессионального становления художника, заполнены некоторые “белые пятна” в его биографии, связанные с пребыванием в Гуцульском театре, выявлено, что он работал гимназическим учителем, опровергнута недостоверная и перекрученная информация об упомянутом периоде творческой жизни.

Ключевые слова: Лесь Курбас, актер, режиссер, спектакль, Гуцульський театр, Тернополь.

Olga Shlemko

Candidate of Art Studies, Associate Professor
Honored Artist of Ukraine
Kyiv National University of Culture and Arts

THE FORMATION OF THE CREATIVE PERSONALITY OF LES KURBAS (1911–1912 YEARS)

The article is devoted to the reconstruction of Les Kurbas creative life in the period of 1911–1912s in the context of the socio-political situation in Galicia as part of the Austro-Hungarian Empire. The author reproduces the chronology of the events that have influenced the process of the artist's professional development. In addition, the author has filled some "gaps" in his biography, disproved the false and distorted information about Les Kurbas creative life in the researched period.

1911 was the quite difficult year for 24-year-old Les Kurbas. It was full of the reflections on the meaning of life and could be the last one in Les Kurbas life. That year was marked by the combination of the following facts: the forced staying in a family home in Staryi Skalat for a while; the performance in the concert, devoted to T. Shevchenko memory on March 4 in Vienna; continuing studying at Vienna University (this fact requires the further clarification); visiting the drama school at the Viennese Imperial-Royal Academy of Music and Performing Arts; working as a teacher in Kopychyntsi gymnasium; staging in the Kopychyntsi gymnasium of Comedy "Teacher" by I. Franko; the short-term work at the Hutsul Theatre of G. Khotkevych; the leading part Revizorchuk in the performance of "Verkhovyntsi" by O. Kozhenovskiy which was staged by the Hutsul Theatre in Teropil on May 23; the waiting for a call as a witness in a court proceeding, dealt with the murder of A. Kotsko, a student; the edition of his Ukrainian translation of the play "Youth" by M. Halbe; his call and service in the Austro-Hungarian Army from September up to October; the refusal of J. Stadnyk, a director of the theatre "Ruska Besida" to accept Les Kurbas to his troupe; the attempt of the suicide; the performance with the declamation at the concert, devoted to the 100th anniversary of M. Shashkevych birth on December 8 in Staryi Skalat.

1912 was the key year in Les Kurbas creative biography and was characterized by the following facts: the end of the teacher carrier in Kopychyntsi himnasium in January (It requires the further clarification); the continuation of his work at the Hutsul theatre as a director, an organiser of the performances, an actor; the leading parts in the Hutsul theatre: Revizorchuk – "Verkhovyntsi", by O. Kozheniovskiy; a priest – "Dovbush" by G. Khotkevych and parts of the non-Hutsuls; the preparation of the Hutsul theatre for a tour in the Russian Empire; the preparation the staging of the play "Prahtykovanyi zhovnir", by G. Khotkevych in the Hutsul theatre; the joining the troupe of the theatre "Ruska Besida" at the beginning of June and his rapid formation as a talented actor.

Keywords: Les Kurbas, actor, director, performance, Hutsul theatre, Ternopil.

Пошуки шляхів відновлення історичної пам'яті в Україні потребують глибшого осмислення минулого. Важливо, щоб у пориві тотального очищення від спадщини радянського минулого Лесь Курбас як один з чільних представників цього минулого та його безцінна спадщина не опинилися за межами культурного поля України. Лесь Курбас є особистістю історичною, знаковою і соборницькою, спроможною згуртувати навколо себе навіть тепер, як і за свого життя, представників різних регіонів України та різних політичних поглядів. Лесь Курбас потрібний національній культурі, оскільки у разі його відсутності у культурному просторі України утвориться велика "чорна діра", заповнити яку буде неможливо.

Про Леся Курбаса як фундатора модерного українського театру написано вже чимало наукових праць, спогадів сучасників, виголошено сотні доповідей на наукових конференціях, опубліковано значну частину його теоретичної і педагогічної спадщини. Однак досі залишається малодослідженим важливий період творчого становлення митця протягом 1911–

1912 років. Без з'ясування початків творчої діяльності Леся Курбаса буде важко створити цілісний портрет митця, зрозуміти феномен потужного вибуху його режисерського таланту, відтворити цілісну картину епохи, яку деякі дослідники назвали “епохою Курбаса”.

Про творче життя Леся Курбаса протягом 1911–1912 років, зокрема про його працю в Гуцульському театрі, тією чи іншою мірою згадано в публікаціях Г. Хоткевича, П. Хоткевич, М. Рудницького, Т. Водяного [4; 5], Й. Гірняка [10], Р. Пилипчука, М. Лабінського [38], В. Стеф'юка, С. Чорнія, М. Шудрі, П. Медведика [25; 26; 35], Ю. Бобошка [2], Н. Кузякіної, І. Волицької [6], В. Шлемка, В. Ревуцького, П. Арсенича [1], А. Болабольченка, Р. Кирчіва, О. Шлемко [39; 40], О. Васишин, Б. Козака [17], М. Гарбузюк [9] Р. Горака [11]; у листах Й. Гулейчука [20], Леся Курбаса [21–23], О. Панасевича-Ремеза [24]. Однак дослідники висловлюють різні думки щодо вищої освіти митця, початку і завершення його праці в Гуцульському театрі та функціональних обов'язків, початку праці в театрі товариства “Руська Бесіда”.

Мета статті – заповнити “білі плями” у творчому й особистому житті Леся Курбаса протягом 1911–1912 років, відтворити в контексті суспільно-політичної ситуації у Галичині як складової частини Австро-Угорської імперії хронологію подій, які вплинули на процес формування світогляду та професійного становлення митця, спростувати недостовірну і викривлену інформацію.

Із 60-х років ХХ ст. замість системного дослідження творчого шляху Леся Курбаса спостерігається переважно безсистемна, спорадична робота окремих ентузіастів, які на власний розсуд визначають пріоритети, досліджують ті чи інші аспекти і за власний кошт публікують свої праці. Це, безумовно, не знижує цінності згаданих досліджень, однак за умов цілеспрямованої державної політики в царині театрознавства за майже тридцять років державної незалежності можна було б заповнити “білі плями” у творчості не лише Леся Курбаса, а й багатьох інших театральних діячів, створити фундаментальну багатотомну “Історію українського театру”. Це проблема не тільки персональна чи галузева, а й загальнонаціональна, спрямована на відновлення історичної пам'яті.

Від 1998 р. авторка цих рядків систематично досліджує життєвий і творчий шлях Леся Курбаса упродовж згаданого періоду. Зокрема, в наукових статтях “Театральні університети Леся Курбаса” (2011) [39] та “Леся Курбас і Гуцульський театр” (2017) [40] проаналізовано публікації різних авторів цієї тематики, вказано часові межі перебування Леся Курбаса в Гуцульському театрі, з'ясовано його функціональні обов'язки, уточнено деякі факти творчої біографії, до акторської скарбниці митця додано нові ролі, спростовано недостовірну та перекручену інформацію.

Практика свідчить, що в українському театрознавстві нема дієвого механізму врахування результатів наукових досліджень попередників, тобто відсутня традиція спадкоємності. Яскравим свідченням цього може служити параграф “Гуцульський театр Гната Хоткевича” в другому томі “Історії українського театру” (2009), що видав Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Тут вміщено недостовірну і перекручену інформацію про Леся Курбаса та Гуцульський театр [1]. Якщо наукова стаття не ґрунтується на результатах попередніх досліджень означеної проблеми, здійснених іншими науковцями, то така публікація не має нічого спільного з наукою, а лише вводить читача в оману.

Не висвітлено належним чином згаданий період творчого життя митця також у ґрунтовному виданні “Життя і творчість Леся Курбаса” (2012) [17]. Упорядник цього видання помістив скорочений на власний розсуд варіант статті П. Медведика “Курбасові весняні вечори”, опублікованої ще 1987 р. у двох номерах журналу “Жовтень”, хоча за більш як 30 років з часу оприлюднення згаданої статті з'ясовано чимало нових фактів з біографії Леся Курбаса, зокрема щодо його діяльності в Гуцульському театрі. Авторка цих рядків у своїх публікаціях [44; 45] уже вказувала на низку недостовірних фактів, викладених у згаданій статті П. Медведика і повторених у працях деяких інших дослідників. Принаймні дещо з критичних зауваг упорядник врахував, оскільки зі згаданої статті вилучено текст листа письменника і громадського діяча М. Ломацького до Г. Хоткевича, авторство якого П. Медведик помилково

приписав Л. Курбасу, на що авторка цих рядків вперше звернула увагу і назвала прізвище справжнього автора листа.

Роман Горак у публікації “Леся Курбас у Львівському університеті”, вміщеній у збірнику “Життя і творчість Леся Курбаса” (2012) зазначив: “Після постанови п’єси Г. Зудермана (йдеться про п’єсу “Огні Іванової ночі”, прем’єра якої відбулася 12. 12. 1910 р. – *О. Ш.*) в біографії Леся Курбаса настає цілком “темний період”. Ніхто з дослідників достеменно не може сказати, де перебував Леся Курбас” [11, с. 462]. Тож спробуємо дещо прояснити “п’тьму”, що закриває від дослідників 1911 і 1912 роки життя Леся Курбаса.

Регіональні видання теж практично не висвітлюють згаданий період творчого життя Леся Курбаса. Так, у ґрунтовній праці “Тернопіль / Тарнополь: історія міста” (2010) [36] не подано інформації про гастролі в місті у 1911–1912 рр. Гуцульського театру та про те, що Леся Курбас виконував роль Ревізорчука у виставі цього театру “Верховинці”.

У статті про Леся Курбаса, вміщеній у бібліографічному покажчику “Театральна Тернопільщина” (2001) [35, с. 81–82] також не згадано про діяльність Леся Курбаса в Гуцульському театрі.

Чотири томне видання “Тернопільський Енциклопедичний Словник”, покликане давати систематизовані відомості про Тернопільщину, її минувшину та сьогодення, не вмістило окремої публікації про Гуцульський театр, який чимало гастроллював теренами Тернопільщини. До того ж там зазначено, що митець працював у цьому театрі в 1911 р. режисером [37, с. 286], хоча насправді він працював там упродовж 1911–1912 рр. і не лише режисером.

Досі залишається достеменно не з’ясованим факт закінчення Лесем Курбасом повного курсу навчання в університеті. Точно відомо, що митець закінчив три курси чотирирічного навчання в університеті, з них перший курс у Віденському університеті, а другий і третій – у Львівському університеті.

Роман Горак вважає, що Леся Курбас не завершив навчання у Львівському університеті, оскільки “із невідомих причин на зимовий семестр 1910/1911 навчального року не записався, однак залишився у Львові” [11, с. 457–458]. Згадку в газеті “Діло” від 11. 03. 1911 р. про те, що Леся Курбас під час слідства у справі вбивства українського студента Адама Коцка був студентом Віденського університету, дослідник вважає за “єдине документальне свідчення” [11, с. 460]. У згаданій публікації про хід судового процесу над українськими студентами повідомлено, що адвокат А. Кос попросив допустити на судовий процес як свідків, зокрема, “Олексу Курбаса, ст[удента] філ[ософії] у Відні [...]” [11, с. 460]. Дослідник стверджує, що “жодного документа, потрібного для продовження навчання у Відні чи Кракові, у Львівському університеті він не брав, як брав колись, їдучи після смерті батька з Відня до Львова. Архів університету того часу зберігся. Збереглися каталоги філософського факультету і Віденського університету. Прізвища Олександра Курбаса вони не фіксують” [11, с. 462]. Отже, резюмує Р. Горак, – “університетська освіта Леся Курбаса, таким чином, завершилася у Львові 1910 року” [11, с. 462].

Слід врахувати, що 1911 р. відбулося дострокове припинення повноважень австрійського парламенту та оголошення нових виборів, що стало найбільшою політичною подією в Австро-Угорщині. Під час виборчих баталій у Галичині вирували пристрасті, точилася боротьба як між окремими партіями, так і між українськими, польськими, єврейськими кандидатами. Цього ж 1911 р. відбувся судовий процес над учасниками минулорічного студентського віча, під час якого було вбито А. Коцка – одного з лідерів українського студентства.

Важко погодитися з твердженням Р. Горака, що для Леся Курбаса було неважливо закінчити університет. Дослідник зазначив із цього приводу: “Та й для чого було далі йому (Лесю Курбасу. – *О. Ш.*) продовжувати університетські студії? Ні доктором наук, ні професором гімназії він бути не бажав. Бо якби хотів, то для цього зробив би якісь кроки. Не зробив жодного. Він надалі марив театром...” [11, с. 462]. Намічаючи перед собою грандіозні цілі на ниві театрального мистецтва, Леся Курбас не міг не розуміти, що ставлення до нього як до режисера у разі закінчення Віденського університету буде цілком іншим, аніж як після

закінчення Тернопільської гімназії. Тому він усюди позиціонував себе як людину із закінченою вищою освітою.

Насправді інформація про закінчення Лесем Курбасом університету не обмежується єдиним документальним свідченням, – як це стверджує Р. Горак. Так, у газеті “Нове слово” (1913, 29 бер.) у рецензії Володимирича на виставу театру товариства “Руська Бесіда” “Марія Магдалина” зокрема зазначено: “[...] Курбас, закінчений студент філософії і ученик віденської Драматичної Академії [...]” [7].

Цікавим для нас є свідчення О. Панасевича-Ремеза, який працював пліч-о-пліч із Лесем Курбасом у Гуцульському театрі та підтримував з ним дружні стосунки і після переїзду останнього у Наддніпрянську Україну. Так, у листі до Ф. Погребенника від 08. 05. 1959 р. він повідомляє, що Лесь Курбас “прийшов до “Гуцульського театру” на другому році існування цього колективу. Прийшов безпосередньо після закінчення Віденського університету і театральної студії при Віденській консерваторії [24]. Отже, виходить, що Лесь Курбас позиціонував себе у Гуцульському театрі як такий, що закінчив і університет, і театральну студію. Зрештою, директор Гуцульського театру О. Ремез позиціонував себе в Гуцульському театрі як актор Петербурзького імператорського театру і в цій іпостасі досі постає в багатьох публікаціях сучасних дослідників, хоч авторка цих рядків неодноразово спростовувала таку інформацію.

Теофіл Демчук у спогадах, опублікованих у збірнику “Лесь Курбас: спогади сучасників” (1969), зазначив: “Мені стало відомо, що Олександр Степанович здобув вищу освіту у Віденському університеті [...]” [13, с. 73]. Микола Станіславський у споминах, теж опублікованих у згаданому збірникові, написав, що Лесь Курбас “вихованець одного з найкращих на той час вищих учбових закладів Європи – Віденського університету [...]” [33, с. 286]. Отже і в театральному середовищі Леся Курбаса сприймали як випускника Віденського університету.

Джерельну базу щодо можливості закінчення Лесем Курбасом Віденського університету можна поділити на чотири категорії. Перша категорія – це дві публікації у тогочасній пресі: 1) в газеті “Діло” (11. 03. 1911 р.) [15]; 2) у газеті “Нове слово” (1913, 29 бер.) [7]. Друга категорія – це свідчення сучасників Леся Курбаса, які мали змогу спілкуватися з митцем: 1) Й. Гірняка [10, с. 18]; 2) О. Ремеза-Панасевича [24]; 3) Б. Тягна [26, с. 84–85]. Третя категорія – свідчення самого Леся Курбаса [38]. Четверта категорія – це свідчення, що підтверджують факт перебування Леся Курбаса 1911 р. у Відні: 1) програма Шевченківського концерту у Відні 04. 03. 1911 р. [29]; 2) свідчення професора Львівського університету М. Чайковського [26, с. 85].

Цікавими для нас є свідчення самого Леся Курбаса. Так, в “Анкеті в’язня” у графі під назвою “Освіта (підкреслити й зазначити точно, що закінчив)” Лесь Курбас вказав: “Вища. Університет” [38, с. 591], чомусь не зазначивши при цьому чомусь назви університету. Однак під час допиту, на запитання помічника начальника 2-го Секретного політичного відділу ДПУ Сидорова щодо освіти, митець відповів: “Гімназія в Тернополі, університет у Відні (2 роки) та у Львові (2 роки) на філософському факультеті” [38, с. 592]. Якщо першим роком студіювання у Відні є 1907–1908 академічний рік, то, зважаючи на продовження навчання у Львівському університеті, другим роком навчання у Відні мав би бути 1910–1911 академічний рік. У показаннях по суті справи Лесь Курбас зазначив: “З 1893 р. (тут описка, за одними даними – з 1899 р., за іншими – з 1900 р. – *О. Ш.*) навчався в гімназії, після закінчення її – у Віденському і згодом у Львівському університеті. Закінчив університет 1911 року” [38, с. 592].

У матеріалах судової справи всюди зазначено про закінчену вищу освіту. Навіть у “Витязі з протоколу № 31” засідання Особливої трійки Управління наркомату внутрішніх справ Ленінградської області, яка ухвалила розстріляти митця, зазначено, що освіта вища [38, с. 621]. Дружина митця В. М. Чистякова у скарзі Генеральному прокуророві СРСР Р. А. Руденку повідомляла, що Курбас О. С. “закінчив історико-філологічний факультет Львівського університету” [38, с. 622]. Тобто, тут йдеться про те, що Лесь Курбас закінчив не Віденський, а Львівський університет.

Можливо, не варто шукати слідів навчання Леся Курбаса на завершальному – четвертому курсі університету, а слід дослухатися до слів Т. Водяного, який стверджує, що “хоч Курбас мав три роки університету, він міг складати докторат, бо мав до цього всі дані. Фактична освіта і знання цієї високоталановитої і цілеспрямованої людини були вдвоє і втриє вищі, глибші й ширші” [4, с. 66].

Спробуємо з’ясувати, коли Леся Курбаса було призвано до армії і протягом якого часу тривала військова служба. Під час згаданого допиту Лесь Курбас також повідомив про перебування в Австро-Угорській армії: “Був призваний на військову службу. Був звільнений через кілька місяців за хворобою” [38, с. 592]. Точнішу інформацію щодо часу перебування в армії знаходимо в “Обліково-статистичній картці”, оформленій 20. 08. 1936 р. на засудженого Л. С. Курбаса, де у графі “служба в арміях: у старій” чітко зазначено: “із вересня по жовтень 1911 року” [38, с. 618–619]. Це дуже важлива інформація, що дає змогу більше зрозуміти, чим займався митець у 1911 році.

Строк служби в Австро-Угорській армії становив на той час два роки. Проте згідно із Законом про військову повинність молоді люди, які закінчили повний курс гімназії, служили в імперській армії і ландвері “лише 1 рік, після закінчення якого мали скласти іспит на офіцера резерву” [8, с. 5]. Леся Курбаса мали призвати в армію після виповнення йому 21 року, однак у зв’язку із навчанням в університеті він мав право на відтермінування до 1 жовтня того року, коли йому виповниться 24 роки, тобто до 1911 року. Тож у вересні 1911 р. митця призвали до війська. На щастя, Лесю Курбасу не судилося стати офіцером резерву Австро-Угорської армії, в іншому разі невідомо, чи дали б йому можливість працювати режисером в радянській Україні у часи копірвання в біографіях людей та вишукування зв’язків з іноземними розвідками.

Потребує документального підтвердження інформація про навчання Леся Курбаса у драматичній школі при Віденській консерваторії. Цей факт відомий насамперед від самого Леся Курбаса. Так, 1925 р. в анкеті Київського губернського відділу працівників мистецтв у графі “Де здобув професію” Лесь Курбас зазначив: “У Відні, в Драматичній школі” [26, с. 85]. Також про це написали Володимиріч у рецензії на виставу “Марія Магдалина” (газета “Нове слово”, 1913, 29 бер.) [7] і О. Панасевич-Ремез у листі до Ф. Погребенника (08. 05. 1959) [24].

Тома Водяний, який навчався з Лесем Курбасом у Віденському університеті протягом двох семестрів 1907–1908 академічного року, розповів, як Лесь під час прогулянки Віднем спеціально показав йому приміщення драматичної школи (schauspielschule). “Будинок стояв у центрі міста, – пригадує Т. Водяний, – був двоповерховий, непоказний, а на фасаді, цілою фронтовою стіною другого поверху, були різьби якихось крилатих постатей” [3, с. 289]. Тома Водяний упевнений, що Лесь студював драматичне мистецтво й за рік навчання “бачив і пізнав у Відні те, що хотів бачити і пізнати [...]” [3, с. 292].

Петро Медведик припускає, що “вже під початок 1911 року Курбас продовжував студії у Віденському університеті й одночасно був вільним слухачем Драматичної Академії, яка була відділом при Віденській консерваторії” [26, с. 85]. Ірина Волицька стверджує, що під час навчання у Віденському університеті (1907–1908) Лесь Курбас “відвідував також драматичну школу. Однак через відсутність документів важко сказати, що вона собою представляла і як проходило там навчання” [6, с. 20]. На жаль, це питання досі не з’ясоване. Насправді Віденську консерваторію ще 1909 р. було перейменовано на Цісарсько-королівську Академію музики та виконавського мистецтва (нім. k. k. Akademie für Musik und darstellende Kunst).

Намагалася з’ясувати мистецьку освіту в 1987 р. і Р. Скалій, яка зробила “припущення, що у 1911 році Лесь Курбас уже знаходиться у Відні” [32]. Посилаючись на згадану анкету Київського губвідділу Спілки працівників мистецтв СРСР, в якій Лесь Курбас, відповідаючи на запитання де “опановували своєю професією”, відповів: “У Відні, в драматичній школі”, Р. Скалій риторично запитує: “Коли це могло бути? В 1907–1908 роках, під час навчання у Віденському університеті, чи, можливо, 1911 року? Очевидно, у цей час, бо якби він не перебував у Відні, навряд чи був би запрошений на “Вечорниці” зі Львова чи зі Старого Скалата” [32]. На згадане риторичне запитання відомої дослідниці, висловлене більше тридцяти років тому, вже давно мали б відповісти наукові інституції, які фінансують за бюджетні кошти

та гранти західних спонсорів. Тим більше, що, зважаючи на безвізовий режим, жодних перешкод щодо відвідання Відня та праці в тамтешніх архівах нема.

Факт перебування Леся Курбаса у Відні у 1911 р. підтверджується друкованою програмою Шевченківського концерту у Відні 04. 03. 1911 р., з якої випливає, що митець читав тоді поему “Кавказ” Т. Шевченка [29], і свідченнями професора Львівського університету М. Чайковського, який двічі зустрічав там Леся Курбаса, зокрема, на виставі “Цар Едіп”, що здійснив М. Рейнгардт [26, с. 85]. Письменник А. Дейч також повідомляє про розповідь Леся Курбаса щодо участі під час навчання у Віденському університеті в масових сценах постанови М. Рейнхардта “Цар Едіп” [12, с. 182], однак не уточнює, в якому році це було.

Таким чином, на підставі свідчень Леся Курбаса та його сучасників можна припустити, що Леся Курбас почав відвідувати драматичну школу протягом першого року навчання у Віденському університеті (1907–1908), а згодом продовжив у 1911 році.

Праця Леся Курбаса в Гуцульському театрі, який створив Г. Хоткевич 1910 р. в Галичині, в гуцульському селі Красноїллі, займає особливе місце у його творчому житті. Цей театр став мистецьким та етносоціокультурним феноменом не лише українського, а й світового театрального мистецтва. Молодий 24-х літній Леся Курбас прибув у Гуцульський театр, маючи за плечима чималий життєвий і мистецький досвід: навчання у Віденському та Львівському університетах; відвідування драматичної школи при Віденській консерваторії; виступи як актора на сцені аматорського театру спортивного товариства “Сокіл”; працю актором і режисером у студентському театрі; короткотермінове ув’язнення як учасника студентського віча, під час якого було вбито студента А. Коцка.

Один з дослідників (В. Стеф’юк) вважає, що Леся Курбас почав працювати в Гуцульському театрі у 1910 р., деякі дослідники (Ю. Бобошко, С. Чорній, І. Волицька) стверджують, що в 1911 р., а ще деякі (Т. Водяний, П. Медведик, П. Арсенич, А. Болабальченко, Р. Кирчів) переконані, що в 1912 році. Однак авторка цих рядків у публікаціях на основі документальних свідчень довела, що початком праці митця в Гуцульському театрі слід вважати 1911 рік. Зрештою сам Леся Курбас під час його допиту 7 січня 1934 р. чітко заявив: “1911 року вступив до Гуцульського театру в Галичині. Працював у цьому театрі до квітня 1912 року” [38, с. 592]. Вводити в оману слідство щодо цієї дати творчої біографії митцеві не було жодного сенсу. Насторожує лише те, що він чомусь конкретизує завершення своєї праці в Гуцульському театрі квітнем 1912 р., натомість початкові праці відводить увесь 1911 рік. Цим самим він ніби витісняє якісь інші, можливо травматичні події свого життя, що відбулися цього року.

Репертуар Гуцульського театру, який став візитною карткою театру і складався з чотирьох п’єс Г. Хоткевича – “Антін Ревізорчук” (виставляли під назвою “Верховинці” Ю. Коженювського), “Довбуш”, “Гуцульський рік”, “Непросте”, відтворював літопис життя гуцулів у всіх його проявах, давав змогу гуцульським артистам виявити різні грані своїх талантів. А п’єса Г. Хоткевича “Практикований жовнір” так і не була поставлена в Гуцульському театрі, хоча Леся Курбас готувався до її сценічного втілення.

Тривалий час залишалася невідомою інформація щодо виступу Леся Курбаса у виставі Гуцульського театру наприкінці травня 1911 р. під час першого короткочасного приходу до цього театру. Першим оприлюднив інформацію про виконання Лесем Курбасом ролі Антося Ревізорчука у виставі Гуцульського театру під час гастролей у Тернополі Теофіл Демчук. Однак його “Спогади про Леся Курбаса” були опубліковані 1972 р. в “Українському календарі” [14], що видавався у Варшаві. Власне, малодоступність цього журналу й стала причиною того, що згадана інформація не була введена в науковий обіг.

Під час гастролей Гуцульського театру у травні 1911 р. в Тернополі Т. Демчук завершував навчання у Тернопільській гімназії. Очевидно, що він не був на виставі “Верховинці”, тому й посилається на очевидців, описуючи гру Леся Курбаса в ролі Ревізорчука: “Очевидці розповідають, що красивий легінь, гірський орел Леся Курбас-Ревізорчук, жертва австрійського гніту, своєю грою викликав у глядачів співчуття та ненависть до гнобителів і здобув собі у глядачів похвалу та бурхливі аплодисменти” [14, с. 199]. Проте у Т. Демчука була змога пересвідчитись у тому, що згадана подія таки відбулась, оскільки працював актором й

адміністратором театру “Тернопільські Театральні Вечори” у 1915–1917 роках та спілкувався з Лесем Курбасом. Як відомо, Лесь Курбас заснував згаданий театр у вересні 1915 р. і очолював його до часу свого виїзду наприкінці березня 1916 р. до Києва для праці в театрі М. Садовського.

Також про згадану подію написав у своїх спогадах під назвою “Спомини” (1982) Йосип Гірняк [10], визначний актор театру “Березіль” і соратник Леся Курбаса. Свідчення такого поважного автора як Й. Гірняк до кінця 80-х років ХХ ст. були недоступні в радянській Україні, а тому ніхто з тогочасних дослідників творчості Леся Курбаса не вписав у його акторську скарбницю роль Ревізорчука. Про це вперше заговорила авторка цієї статті.

Йосип Гірняк дуже яскраво змалював своє перше враження від гастролей Гуцульського театру в Тернополі, які відбулися 23 травня 1911 р., та від молодого Леся Курбаса, якого спочатку випадково побачив на Панській вулиці біля рекламної афіші місцевого кінотеатру: “Висока, струнка постать у чорному капелюсі із широкими крисами, як у батька січовиків Кирила Трильовського, в чорній пелерині, досить протоптаних черевиках, з гуцульським топірцем у руках і червоною дзюбинкою через плече, що виглядала з-під широкої накидки. Молоде бліде обличчя з чорними широкими бровами, з-під яких блистіли великі карі очі” [10, с. 17].

Коли саме в 1911 р. прибув до Гуцульського театру Лесь Курбас, встановити поки що не вдалося. Документально підтверджено лише те, що митець зіграв 23 травня роль Ревізорчука у виставі “Верховинці”. Можна припустити, що Лесь Курбас з’явився тоді ще не як “штатний” працівник, а як “разовий гастролер”, очевидно, для заміни хворого або відсутнього Михайла Сінітовича – виконавця ролі Ревізорчука. Зважаючи на акторську мобільність Леся Курбаса, введення на роль могло зайняти навіть одну-дві репетиції. Принаймні, за спогадами Г. Юрчакової, введення Леся Курбаса на роль султана Гірея у виставі театру товариства “Руська Бесіда” відбулося з однієї репетиції [41, с. 69]. Однак якщо М. Сінітович з якихось причин не поїхав з театром у другу гастрольну подорож, то Лесь Курбас міг прибути до театру й 30 квітня, тобто на початку цієї подорожі.

Неочікуваною, а тому й цінною знахідкою можна вважати виявлення інформації про працю Леся Курбаса 1911 р. вчителем Копичинецької гімназії. Ніхто з театрознавців чи культурологів, які досліджували біографію і творчий шлях митця, не могли навіть припустити, що Лесь Курбас міг працювати гімназійним учителем. Власне, тоді він ще був Олександром Курбасом, оскільки ім’я Лесь стане його сценічним ім’ям уже під час праці в Гуцульському театрі. Згаданий факт є свідченням того, що, по-перше, все ж таки здійснилася заповітна мрія Ванди Адольфівни Курбас побачити свого сина не актором, а гімназійним учителем, а по-друге, нарешті серйозно прояснено “темний період” у творчій біографії митця.

Інформацію про працю Леся Курбаса гімназійним учителем знаходимо у спогадах А. Кліма та І. Олексішина, опублікованих в “Історично-мемуарному збірнику Чортківської округи”, який видав 1974 р. Діловий комітет земляків Чортківської округи, тобто представники української діаспори. Власне, у зв’язку з цим за радянських часів згадана інформація для українських науковців була практично недоступною.

А. Клим стверджує, що деякий час учителем Копичинецької гімназії був “славний опісля актор і режисер Лесь Курбас” [18, с. 290]. Однак він не вказує, коли саме вчителював Лесь Курбас. Відомо, що гімназію у містечку Копичинці було засновано 1908 року. Спочатку вона розміщувалася в приватному будинку, а згодом у Народному Домі. Зі спогадів М. Соневицького довідуємося, що “в третьому році існування, тобто в шк[ільному] р[оці] 1910/1911, школа мала три класи і понад 100 учнів” [31, с. 288]. Натомість “в 1911/12 навчальному році там було 4 класи, 104 учні і 8 вчителів” [28, с. 437]. Отже, Лесь Курбас був одним з восьми вчителів гімназії.

Іван Олексішин, відомий учений, професор геології, дійсний член НТШ і багатьох американських наукових товариств у привітальному листі до учасників Товариського з’їзду колишніх учнів Чортківської та Копичинецької гімназії УПТ 1965 р., серед учителів гімназії згадує також Курбаса [27, с. 292]. Однак учений не називає ні його імені, ні ініціала.

У цій історії насторожує твердження П. Медведика про те, що вчителем Копичинської гімназії працював Омелян Курбас – двоюрідний брат Леся Курбаса [25, с. 82]. При цьому він не наводить джерело, з якого почерпнув згадану інформацію.

У 1911 р. за плечима Леся Курбаса були закінчена гімназія і як мінімум шість семестрів університету. Однак невідомо, чи складав він кваліфікаційний іспит, необхідний для здобуття посади вчителя гімназії. “Найбільшою перешкодою для розвитку нашого приватного шкільництва в тих часах була недостача кваліфікованих учителів, – стверджує М. Соневицький. – Австрійські шкільні закони, очевидно, вимагали відповідно кваліфікованого керівника школи і вчителів. Тим-то Копичинецька гімназія не могла зразу називатись гімназією, а тільки гімназійними курсами і не могла зразу добиватись прав державних шкіл” [31, с. 288]. Лише “весною 1912 р. прийшло право прилюдности та тільки для перших трьох клас” [18, с. 289]. Отже, тоді, коли в Копичинецькій гімназії працював Лесь Курбас, вона ще не отримала право прилюдности, а тому й вимоги до кандидатів на посаду вчителя очевидно не були надто жорсткими.

Недавно виявлено ще один важливий документ, який підтверджує працю Леся Курбаса вчителем Копичинецької гімназії. У 2010 р. Копичинецькому музею театрального мистецтва Тернопільщини було передано для зберігання спогади Ольги Соневицької (14. 05. 1902–06. 11. 1989), відомої діаспорної громадсько-культурної діячки, яка навчалася в Копичинецькій гімназії. Згадуючи про гімназію, вона зазначила: “З-поміж учителів найбільше приковував нашу увагу викладач української мови, маркантна (визначна, видна, помітна. – *О. Ш.*) постать з буйною чуприною, високим чолом, з якимсь магнетичним поглядом, що мимоволі приневолював нас, дітей, слухати його не ворухнувшись. Це був не хто інший, а Лесь Курбас, що ввійшов опісля в історію української культури як новатор українського театру над Дніпром. Ще досі дзвенить в моїх ухах його рецитація (читання або декламування. – *О. Ш.*) й інтерпретація вірша Богдана Лепкого, що малює красу подільської зими: “Тихо, легко і спроквола, білий сніг паде мов з сита...” (вірш Б. Лепкого “Перший сніг”. – *О. Ш.*). Його виклад заворожував дитячі серця – а були в нашій класі і жидівки, і польки – і привчав шукати краси в поезії. Згадую теж його постанову Франкової комедії “Учитель” силами нашої гімназії, де головні ролі грали Фавст Лопатинський і Лесева братанка Надія Курбас, одної з вищих класів гімназії, що виявляла гарні сценічні завдатки” [34, арк. 4]. На жаль, О. Соневицька не зазначила часові межі вчителювання Леся Курбаса.

Згадані короткі, проте надзвичайно інформаційно насичені спогади О. Соневицької дають змогу встановити нові важливі факти: по-перше, впевнитися, що Лесь Курбас працював гімназійним учителем; по-друге, дізнатись, що він викладав українську мову, що цілком логічно, оскільки в університеті навчався на філологічному відділі філософського факультету; по-третє, довідатися про його постанову в гімназії Франкової комедії “Учитель”; по-четверте, виявити, що його сестра Надія вчилася в Копичинецькій гімназії, а отже, і його вчителювання могло бути пов’язане також з опікуванням молодшої сестри; по-п’яте, дізнатися, що в цей час там навчався Фавст Лопатинський, згодом відомий актор і режисер, один з кращих учнів Леся Курбаса.

Короткочасна педагогічна праця в гімназії не могла не залишити сліду в творчій біографії Леся Курбаса, який став визначним режисером-педагогом, підтвердженням чому є плеяда талановитих українських акторів і режисерів, котру він виховав.

Про деякі факти з біографії Леся Курбаса протягом 1911 р. повідомив Т. Водяний: “Знаю, що шукав видавця для перекладу “Молодості” Гальбе, який видав влітку 1911 року. Він сподівався на прибутки, але не мав їх, і це його також дуже пригнічувало. Часто їздив до Старого Скалата. Попросту балансував між Львовом і Старим Скалатом [...] Ще Лесь думав тоді вступити до театру Стадника, але мати не дозволяла. Вона конче наполягала, щоб кінчив філософію. Хотіла його тоді також одружити з якоюсь львів’янкою, але він не хотів про те й чути. Тоді вона відмовилася давати йому гроші на утримання у Львові і веліла їхати до Старого Скалата. Він не послухався. Щоби поставити матір перед фактом, він написав до Стадника, щоб зарахував його до трупи. Це було осінню 1911 року. Але Стадник знав, що Лесь низько

ставив його мистецькі здібності. Лесь із тим не крився [...]. І Стадник відмовив Лесеві в зарахуванні” [3, с. 299].

Власне, з цією подією пов’язана перша спроба Леся Курбаса покінчити життя самогубством. Відмову Й. Стадника у прийнятті до театру “Руської Бесіди”, Лесь Курбас сприйняв як серйозну образу, адже за кулісами цього театру минуло його дитинство, тут працював його покійний батько, до того ж було знехтувано вже певним його досвідом у царині аматорського театрального мистецтва, а також здобутою освітою, про яку актори цього театру могли тільки мріяти. Т. Водяний так описав цю подію: “Він (Лесь Курбас. – *О. Ш.*) пішов на станцію Підзамче, ніби щоб поїхати до Старого Скалата, і тут намагався кинутися на рейки. Але поїзд вчасно затримали і напівпритомного Леся витягли з-під коліс. Його відвезли до шпиталю. Про цей замах було в польській газеті “Goniec Polski або Wiek Nowy”, з якої я і довідався про нього. В шпиталю його не тримали, тільки оглянули, і він пішов додому. Зенко відвіз його до Старого Скалата. Перед матір’ю і дідом вони, розуміється, замах затаїли” [3, с. 299]. Т. Водяний стверджує, що замах було здійснено “пізньої осені 1911 р.” [5, с. 72]. Саме пізньої осені, а точніше 26 листопада 1911 р., Гуцульський театр з розширеним репертуаром вирушив у третю гастрольну подорож. Чи вирушив тоді з цим театром Лесь Курбас, поки що документально не підтверджено.

Хоча Лесь Курбас не брав участі в першій гастрольній подорожі Гуцульського театру (початок березня – початок квітня 1911 р.) з виставою “Верховинці”, однак можливо, що у Львові або в іншому місті він міг побувати на цій виставі. Після перерви, пов’язаної з Великодніми святами, Гуцульський театр вирушив з виставою “Верховинці” у свою другу і тривалішу гастрольну подорож (30 квітня – 16 червня 1911 р.). Власне, під час цієї мандрівки й відбувся перший прихід Леся Курбаса до театру. За повідомленнями преси та спогадами П. Шекерика-Доникова, маршрут Гуцульського театру пролягав через Кути, Вижницю, Снятин, Станіславів, Галич, Бурштин, Жидачів, Стрий, Дрогобич, Борислав, Перемишль, Судову Вишню, Яворів, Городок Ягеллонський, Ярослав, Самбір, Бібрку, Броди, Золочів, Тернопіль, Збараж, Золочів, Скалат, Підволочиськ, Козову, Теребовлю, Гусятин, Копичинці, Борщів, Чортків, Глусте (нині смт Товсте), Городенку. Свою другу гастрольну подорож Гуцульський театр завершив у Чернівцях 16 червня.

Невідомо, чи поїхав Лесь Курбас із Гуцульським театром після свого дебюту у Тернополі 23 травня в гастрольну подорож згаданими містечками Тернопільщини, яка завершилася 6 червня у Городенці. Наведене вище свідчення Леся Курбаса про те, що він почав працювати в Гуцульському театрі з 1911 р., спонукає припустити, що він міг узяти участь у подальшій гастрольній подорожі театру, а тому й наступну з’яву в театрі наприкінці 1911 р. чи на початку 1912 р. міг сприйняти як вимушену перерву. Однак на виставу в Чернівцях О. Ремез телеграмою чомусь терміново викликав П. Шекерика-Доникова, який раніше виконував роль Ревізорчука, але на той час уже покинув театр. Це може свідчити, що у разі подальшої участі Леся Курбаса в гастрольній поїздці Галицьким Поділлям він з якихось причин не зміг поїхати у Чернівці, на батьківщину своєї матері.

Оскільки у директора Гуцульського театру О. Ремеза виникли певні проблеми щодо виїзду разом з театром у третю гастрольну подорож, то Г. Хоткевич почав шукати нового директора театру. Він вів переговори з художником Ф. Ліпінським, який проживав у Кракові, але той відмовився. Також письменник пропонував посаду директора театру Лесю Курбасу. На жаль, у спогадах Г. Хоткевича про працю Леся Курбаса в Гуцульському театрі сказано дуже мало.

26 листопада 1911 р. Гуцульський театр, репертуар якого складався тоді з чотирьох вистав (“Верховинці”, “Гуцульський рік”, “Непросте”, “Довбуш”), вирушив з Краснолілля у третю гастрольну подорож (26. 11. 1911–02. 04. 1912). Однак, незважаючи на сприятливі погодні умови, в Косові довелося деякий час чекати на декорації, які не встиг вчасно виготовити Ф. Ліпінський. Навряд чи зміг прибути тоді до Косова Лесь Курбас, якщо в цей час працював учителем Копичинецької гімназії. До того ж 8 грудня він виступав у Старому Скалаті на Тернопільщині з декламацією на вечорі, присвяченому 100-річчю від дня народження М. Шашкевича. Проте у другій половині грудня 1911 р. Лесь Курбас міг повернутися до

Гуцульського театру. Нарешті до Косова були доставлені нові декорації, і в грудні колектив театру під керівництвом О. Ремеза вирушив на Кути, Вижницю, Снятин, Коломию. Аналіз звіту передовика (організатора вистав) дає змогу припустити, що у другій половині грудня – на початку січня театр побував також у Городенці, Глушому, Заліщиках, Борщеві.

Лесь Курбас чудово розумів велике значення передовика в організації гастрольної діяльності Гуцульського театру. В одному з листів до Г. Хоткевича він не рекомендував доручати виконання обов'язків передовика І. Фодчуку, зважаючи на його надто м'який характер. При цьому Лесь Курбас наголосив: “А на передовика треба енергійного чоловіка. І треба чоловіка, що міг би репрезентувати. Я сам переконався, як то важно” [21].

Цікаво, що театр побував на Різдвяні свята (7–8 січня) 1912 року в Копичинцях, тобто там, де проживав і працював у цей час Лесь Курбас. Невідомо, які вистави показав там Гуцульський театр, але найімовірніше, що серед них були “Верховинці” Ю. Коженювського. Адже це стало своєрідним прощанням Леся Курбаса з Копичинецькою гімназією, своїми учням та колегами по роботі, з учительською професією, про яку так мріяла для сина Ванда Адольфівна. Тож виконання ролі Ревізорчука найбільше підходило до цієї урочистої миті, а тому, скидаючи зі себе жовнірський мундир і жбурляючи його додолу, Курбас-Ревізорчук ніби звільнявся від тих зловісних пут, що не давали йому змоги присвятити себе улюбленій справі – служінню Мельпомені.

Далі маршрут театру пролягав через Чортків, Бучач, Монастириську, Тисменицю, Станіславів, Калуш, Стрий, Комарне, Самбір, Хирів, Перемишль, Ярослав, Городок Ягеллонський і нарешті досяг столиці краю – Львова. Газета “Діло” в рецензії на виставу “Непросте”, яка відбулася 21.03.1912 р. на сцені товариства “Яд Харузім”, зазначила, що гуцули відразу захопили глядачів незвичайним опануванням своїх ролей, їх реалістичним трактуванням та чудовою гуцульською мовою. Тож публіка щиро нагороджувала артистів “грімкими аплодисментами, особливо в збірних сценах, де вони були недостижимі у своїх прегарних танцях, виводжених при власній музиці” [16].

У лютому 1912 р., під час гастрольної подорожі Галичиною, О. Ремез надіслав Г. Хоткевичеві звіт передовика театру Г. Гарасим'юка, який заявив про свій вихід з театру, а на зворотному боці звіту адресант зазначив, що останнього “замінити ніким, Курбас помагає, але хорує, від того і дістає відразу [30]. Тобто ми довідуємося, що Лесь Курбас допомагав організовувати вистави.

Із листа Й. Гулейчука до Г. Хоткевича від 11.04.1912 р. (зазначена на листі дата – 11.04.1911р., на нашу думку, не відповідає дійсності. – *О. Ш.*) випливає, що “зі Львова до Золочева, Тернополя, Бережан пішов Курбас з 30 коронами. Приготовив усе, як треба було” [20]. Тобто, Лесь Курбас по суті врятував ситуацію, зумівши ціною неймовірних зусиль, з обмаллю грошей організувати подальші виступи театру. Це свідчення Й. Гулейчука дає підстави додати до таких функцій Леся Курбаса в Гуцульському театрі, як актор і режисер, ще й виконання обов'язків передовика, тобто організатора глядача.

Якщо припустити, що згаданий лист Й. Гулейчука, датований 1911 роком, написаний справді того ж року, то ми отримуємо відомості щодо приходу Леся Курбаса до Гуцульського театру вже на початку квітня 1911 р. Однак протягом першої гастрольної подорожі маршрут театру після Львова, де він побував 11 квітня, не пролягав, як це зазначено у листі, через Золочів і Тернопіль. Натомість у 1912 р. під час третьої гастрольної подорожі після Львова театр дійсно побував у Золочеві, Тернополі, Бережанах, тобто тих містах, які вказані у листі.

Отже, після Львова гастрольний маршрут театру пролягав через Золочів, Тернопіль та Бережани і завершився в Отинії. У Тернополі 28 березня відбулася вистава “Непросте”, 29 березня – “Довбуш”, 30 березня – “Гуцульський рік”. Із певністю можна сказати, що у виставі “Довбуш”, тернополяни могли побачити Леся Курбаса у ролі Священника, який стає на прою з Довбушем.

Гуцульський театр успішно завершив свою третю, успішну в творчому розумінні й водночас надзвичайно виснажливу гастрольну подорож, зважаючи не лише на визнання у глядача й театральної критики, а й на різноплановий репертуар. Лесь Курбас у листі до Г. Хоткевича зазначив, що актори поверталися з гастрольної подорожі дуже стомлені,

“похоровані (з Ремезом, що поважно хорий – до 7 душ) і то найважніше – з обмаллю грошей” [21]. Акторам було оплачено дорогу до Коломиї і видано лише 10 корон кожному, що навіть не вистачило для того, щоб добратися додому в гори. Лесь Курбас пройшов з Гуцульським театром добру школу творчого зростання та виживання в неймовірно важких умовах.

Аналіз архівних документів та інших матеріалів свідчить про те, що Лесь Курбас плідно працював у Гуцульському театрі як актор, режисер і організатор глядача. До того ж за умов тимчасової відсутності О. Ремеза, очевидно, саме йому доводилося виконувати обов'язки директора театру.

Гнат Хоткевич після прибуття на початку лютого 1912 р. разом зі своєю матір'ю і трьома дітьми до Києва загорівся ідеєю створити там майстерню гуцульських виробів та організувати гастролі Гуцульського театру в Наддніпрянщину, Москву та інші міста Російської імперії. Він почав шукати людину, яка могла б обійняти посаду директора під час гастролей Гуцульського театру.

Після завершення на початку квітня 1912 р. гастролей Гуцульського театру Лесь Курбас, перебуваючи в себе вдома у Старому Скалаті, постійно контролював ситуацію, пов'язану з підготовкою до гастролей. Він листувався з Г. Хоткевичем, Й. Стадником, Й. Гулейчуком, О. Ремезом й одразу ж після Великодніх свят планував поїхати в Красноілля, щоб підібрати нових артистів і провести репетиції вистав. Й. Гулейчук у листі до Г. Хоткевича від 11. 04. 1912 р. стверджує: “Курбас взяв “Прах[тикованого] жовніра”, то може розпише ролі, писав, що сего тижня виїде” [20].

Аналіз листа Леся Курбаса від 03. 04. 1912 р. [22] дає підстави стверджувати, що він готовий був очолити Гуцульський театр під час російських гастролей. Це допомогло б йому вирватися із задушливої атмосфери Галичини і пов'язати свою творчу діяльність з Наддніпрянською Україною. В останньому відомому нам листі Леся Курбаса зі Старого Скалата до Г. Хоткевича, датованому 12. 04. 1912 р., митець, зокрема, зазначив: “І взагалі – мені самому було б дуже важно і цікаво знати, чи є вже тепер яка-небудь приблизна певність щодо часу нашого виїзду до Росії. А якщо є, то коли мав би цей історичний факт здивувати світ? Якщо самі що-небудь про це знаєте, то при нагоді напишіть, бо мені треба б поладнати деякі домашні справи, а спосіб їх поладнання якраз зависить від часу мого виїзду” [23]. З цього листа довідуємося, що в цей час Лесь Курбас спілкувався з керівником театру товариства “Руська Бесіда” Й. Стадником із приводу подачі до цензурного відомства п'єси “Практикований жовнір”.

Однак, не дочекавшись від Г. Хоткевича позитивної відповіді або й дізнавшись про його арешт, Лесь Курбас, очевидно, не бачив за тих умов перспективи свого подальшого перебування в Гуцульському театрі, а тому змушений був шукати інший варіант застосування свого творчого потенціалу. Тож із червня 1912 р. митець – уже в театрі товариства “Руська Бесіда”, де швидко зарекомендував себе як талановитий, різноплановий актор, продовживши сімейну традицію, що започаткували його батьки – талановиті галицькі актори Степан та Ванда Яновичі.

У дослідників немає однозначних міркувань щодо режисерської діяльності Леся Курбаса в Гуцульському театрі. Якщо, наприклад, дивну “амнезію” гуцульських акторів, які у споминах жодним словом не згадують про Леся Курбаса, можна залишити на совісті тих, хто записував ці спогади, то згадане вже твердження директора і режисера Гуцульського театру О. Ремеза про те, що “режисурою Курбас не займався, а працював на посаді актора”, не зовсім відповідає дійсності. Водночас не варто і перебільшувати роль Леся Курбаса як режисера у діяльності Гуцульського театру, як це зробив, наприклад, Ю. Бобошко, стверджуючи, що той, перебуваючи на посаді одного з режисерів цього театру, “ставить найхарактерніші свої вистави “Гуцульський рік” “Непросте”, “Практикований жовнір”, “Довбуш” [2, с. 14]. Натомість документально підтверджено, що всі згадані п'єси написав і поставив Г. Хоткевич, окрім “Практикованого жовніра”, якому так і не судилося побачити світло рампи. Хоча не можна заперечувати залучення до деяких постановок і Леся Курбаса, але не як самостійного режисера-постановника.

Режисерська праця О. Ремеза і почасти Леся Курбаса полягала здебільшого у підтриманні цілісності вистав, уведені на ролі окремих акторів, дотриманні творчої дисципліни. Постановка п'єси Г. Хоткевича "Практикований жовнір" так і залишилася нездійсненим задумом Леся Курбаса. Однак навіть у розподілі ролей у згаданій постановці Леся Курбас не був цілком самостійним, про що свідчить, зокрема, його лист до Г. Хоткевича від 3 квітня 1912 року.

Тривалий час не вдавалося дослідити початок праці Леся Курбаса в театрі товариства "Руська Бесіда". Недавно театрознавцю Майї Гарбузюк вдалося документально встановити й оприлюднити інформацію про те, що Леся Курбас вперше вийшов на сцену театру товариства "Руська Бесіда" 6 червня 1912 р. в ролі Нептуна у прем'єрному показі комічної опери "Еней на мандрівці" Я. Лопатинського [9, с. 5]. Однак публікація М. Левицького у газеті "Нова Буковина" від 16.06.1912 р. свідчить про те, що прем'єра згаданої опери відбулася не 6, а 4 червня 1912 року [19]. Отже, можна припустити, що митець дебютував на сцені театру товариства "Руська Бесіда" 4 червня 1912 року. Тож участь у репетиціях комічної опери, зважаючи на поспіх у підготовці вистави, Леся Курбас мав брати десь із кінця травня або ж з початку червня 1912 року. Ця обставина свідчить про те, що їхати 17 травня 1912 р. у четверту гастрольну подорож з Гуцульським театром йому не було сенсу. Зрештою, враховуючи неймовірне бажання Леся Курбаса побувати в Краснолілі, можна припустити, що на прохання Й. Гулейчука він міг поїхати туди у другій половині квітня або в першій половині травня, щоби провести репетиції вистав, здійснити введення на ролі нових акторів. Однак документального підтвердження цьому немає.

Таким чином, свідчення Леся Курбаса та його сучасників, а також деякі інші виявлені джерельні матеріали дають змогу реконструювати такий перебіг подій у його творчій та життєвій біографії протягом 1911–1912 років.

Рік 1911 був для 24-х літнього Леся Курбаса важким, сповненим роздумами над сенсом життя і ледь не став для нього останнім у житті. Цей рік у долі митця відзначався сукупністю таких фактів: вимушене перебування деякий час у родинному помешканні в Старому Скалаті; виступ 4 березня у Відні на концерті, присвяченому пам'яті Т. Шевченка; продовження навчання у Віденському університеті (потребує додаткового з'ясування); відвідування драматичної школи при Віденській цісарсько-королівській Академії музики та виконавського мистецтва; праця вчителем Копичинецької гімназії; постава у Копичинецькій гімназії комедії "Учитель" І. Франка; короткочасна праця в Гуцульському театрі Гната Хоткевича; виступ 23 травня на тернопільській сцені в заголовній ролі Ревізорчука у виставі Гуцульського театру "Верховинці" Ю. Коженювського; очікування виклику як свідка в судовому процесі, пов'язаному з убивством студента А. Коцка; видання у власному перекладі українською мовою п'єси М. Гальбе "Молодість"; призов до Австро-Угорської армії та служба в ній з вересня до жовтня; відмова керівника театру товариства "Руська Бесіда" Й. Стадника у прийнятті до трупи театру; спроба самогубства; виступ 8 грудня в Старому Скалаті з декламацією на вечорі, присвяченому 100-річчю від дня народження М. Шашкевича;

Рік 1912 став переломним у творчій біографії Леся Курбаса й позначений такою сукупністю фактів: завершення у січні праці вчителем Копичинецької гімназії (потребує додаткового з'ясування); продовження праці в Гуцульському театрі режисером, організатором глядача, актором; виконання ролей у виставах Гуцульського театру: Ревізорчук – "Верховинці" Ю. Коженювського, Священик – "Довбуш" Г. Хоткевича, а також виконання ролей негуцулів; підготовка Гуцульського театру до гастрольної подорожі до Російської імперії; підготовка до постановки в Гуцульському театрі п'єси Г. Хоткевича "Практикований жовнір"; вступ на початку червня до трупи театру товариства "Руська Бесіда" та швидке становлення як талановитого, різнопланового актора.

Отже, на підставі цього дослідження суттєво заповнено "білі плями" в творчому та особистому житті Леся Курбаса протягом 1911–1912 років, введено до наукового обігу нові важливі факти творчої біографії, відтворено хронологію подій, які впливали на процес професійного становлення митця, спростовано недостовірну та викривлену інформацію. Для формування цілісної картини, пов'язаної з творчим життям Леся Курбаса, державі необхідно

заохочувати продовження системних театрознавчих та культурологічних досліджень як окремих науковців, так і відповідних наукових інституцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арсенич П. Гуцульський театр Гната Хоткевича. *Історія українського театру*: у 3 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2009. Т. 2: 1900–1945 / П. Арсенич, Л. Барабан, О. Боньковська та ін.; редкол. тому: Г. Скрипник (гол. ред.) та ін. С. 147–155.
2. Бобошко Ю. Режисер Лесь Курбас. Київ : Мистецтво, 1987. 200 с.
3. Водяний Т. Курбас, якого я знав з юнацьких літ. *Рукопис: Український альманах щоденників, листів, документів, світлин*: у 2 т. / під заг. ред. І. Дзюби. Київ : Криниця, 2004. Т. 1. С. 265–300.
4. Водяний Х. Спомини про Леся Курбаса (1901–1913 роки). *Лесь Курбас. Спогади сучасників / за ред. В. С. Василька*. Київ : Мистецтво. 1969. С. 51–68.
5. Водяной Т. Из школьных лет. *Лесь Курбас : Статьи и воспоминания о Лесе Курбасе. Литературное наследие / сост. М. Лабинский, Л. Танюк*. Москва : Искусство, 1988. С. 57–73.
6. Волицька І. Театральна юність Леся Курбаса : (проблема формування творчої особистості). Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1995. 152 с.
7. Володимирч. [Рецензія на виставу “Марія Магдалина”]. *Нове слово*. 1913. 29 бер.
8. Вооруженныя силы Австро-Венгрии. Часть I. Организация, мобилизация и составъ вооруженныхъ силъ. С.-Петербургъ : Военная типографія (в зданіи Главнаго Штаба). 1912. 342 с.
9. Гарбузюк М. Початок професійної акторської діяльності Леся Курбаса: до проблеми датування. *Просценіум : театрознавчий журнал*. 2012. № 1–3. С. 5–10.
10. Гірняк Й. Спомини / упоряд. Б. Бойчук. Нью-Йорк : Сучасність, 1982. 487 с.
11. Горак Р. Лесь Курбас у Львівському університеті. *Життя і творчість Леся Курбаса / упоряд., наук. ред. Богдан Козак*. Львів ; Київ ; Харків : Літопис, 2012. С. 445–462.
12. Дейч А. Человек, который был театром. *Лесь Курбас: Статьи и воспоминания о Лесе Курбасе. Литературное наследие / Сост. М. Лабинский, Л. Танюк*. Москва : Искусство, 1988. С. 173–191.
13. Демчук Т. “Тернопільські Театральні Вечори”. *Лесь Курбас: спогади сучасників / за ред. В. С. Василька*. Київ : Мистецтво, 1969. С. 73–77.
14. Демчук Т. Спогади про Леся Курбаса. *Український календар*. Варшава : Українське суспільно-культурне товариство в Польщі. 1972. С. 199–204.
15. Діло. 1911. 11 бер.
16. Діло. 1912. 22 бер.
17. Життя і творчість Леся Курбаса в рецепції українського театрознавства / упоряд., наук. ред. Богдан Козак. Львів ; Київ ; Харків : Літопис, 2012. 656 с.
18. Клим А. Українська гімназія в Копичинцях. *Історично-мемуарний збірник Чортківської округи*. Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1974. С. 289–292.
19. Левицький М. Премієра укр[аїнської] опери в Чернівцях. *Нова Буковина*. 1912. 16 червня.
20. Лист Й. Гулейчука до Г. Хоткевича. 11 квітня 1912 р. // Музей театрального, музичного та кіномистецтва України (МТМК України). Відділ. рукоп. фондів. Архів Г. Хоткевича. Спр. 6693.
21. Лист Лесь Курбаса до Г. Хоткевича. 4 березня 1912 р. // МТМК України. Відділ. рукоп. фондів. Архів Г. Хоткевича. Спр. 6713.
22. Лист Лесь Курбаса до Г. Хоткевича. 3 квітня 1912 р. // МТМК України. Відділ. рукоп. фондів. Архів Г. Хоткевича. Спр. 10879.
23. Лист Леся Курбаса до Г. Хоткевича. 12 квітня 1912 р. // МТМК України. Відділ. рукоп. фондів. Архів Г. Хоткевича. Спр. 6718.
24. Лист О. Панасевича-Ремеза до Ф. Погребенника. 8 травня 1959 р. // Музей Гуцульського театру Гната Хоткевича у с. Красноілові.

25. Медведик П. Курбасові весняні вечори. До 100-річчя від дня народження О. С. Курбаса. *Жовтень*. 1987. № 4. С. 80–89.
26. Медведик П. Курбасові весняні вечори. До 100-річчя від дня народження О. С. Курбаса. *Жовтень*. 1987. № 5. С. 81–95.
27. Олексин І. До історії Копичинецької гімназії. *Історично-мемуарний збірник Чортківської округи*. Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1974. С. 292.
28. Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / пер. з нім. Христина Николин. Львів : ЛА “Піраміда”, 2014. 612 с.
29. Програма Шевченківського концерту у Відні. 4. 03. 1911 р. // Центральний державний історичний архів України у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 15.
30. Рахунок Гаврила Гарасим’юка для дирекції Гуцульського театру... // МТМК України. Відділ. рукоп. фондів. Архів Г. Хоткевича. Спр. 6659.
31. Соневицький М. Передісторія гімназії УПТ в Копичинцях. *Історично-мемуарний збірник Чортківської округи*. Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1974. С. 287–288.
32. Скалій Р. Шляхи і робота: До 100-річчя з дня народження Леся Курбаса. *Культура і життя*. 1987. 18 січ.
33. Станіславський М. Остання робота Курбаса. *Леся Курбас : спогади сучасників* / за ред. В. С. Василька. Київ : Мистецтво, 1969. С. 284–292.
34. Стаття Ольги Соневицької “Із спогадів про Надзбручанський повіт” (присвячую пам’яті батька) // Районна комунальна установа “Копичинецький музей театрального мистецтва Тернопільщини”, книга надходжень № 4896, рідкісний документ № 1406, 5 арк.
35. Театральна Тернопільщина. Бібліографічний покажчик / уклад. П. К. Медведик, В. Я. Миськів, Н. К. Іванко. Тернопіль : Підручники і посібники, 2001. 264 с.
36. Тернопіль / Тапорол: історія міста / О. Петровський, О. Гаврилюк, В. Окаринський, І. Крочак. Тернопіль : Астон, 2010. 216 с.
37. Тернопільський енциклопедичний словник: [в 4 т.] / ред. колегія: Г. Яворський (голова) та ін. Тернопіль : ВАТ ТВПК “Збруч”, 2005. Т. 2 : К–О. 706 с.
38. Трагічна доля митця. Справа № 3168 / вступ. замітка, підгот. до друку та коментарі М. Лабінського. *Життя і творчість Леся Курбаса в рецепції українського театрознавства* / упоряд., наук. ред. Богдан Козак. Львів ; Київ ; Харків : Літопис, 2012. С. 587–630.
39. Шлемко О. Театральні університети Леся Курбаса. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Театрознавчої комісії*. Львів, 2011. Т. ССLXII. С. 99–135.
40. Шлемко О. Леся Курбас і Гуцульський театр. *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*: зб. наук. праць. Київ, 2017. Вип. 21. С. 52–62.
41. Юрчакова Г. Леся Курбас на сцені Галичини. *Леся Курбас. Спогади сучасників* / за ред. В. С. Василька. Київ : Мистецтво, 1969. С. 69–72.

REFERENCES

1. Arsenych, P. (2009). The Hutsul Theatre of G. Khotkevych. *Istoriia ukrainskoho teatru: u 3 t.* [History of Ukrainian Theatre: in 3 volumes], H. Skrypnyk et al. (Eds.); NAS Ukraine. M. T. Rylysky Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology, Kyiv. Vol. 2, pp. 147–155. (in Ukrainian).
2. Boboshko, Yu. (1987). *Rezhyser Les Kurbas* [Les Kurbas, a Director], Kyiv: Mystetstvo. (in Ukrainian).
3. Vodiani, T. (2004). Kurbas, whom I Have Known Since Youth. *Rukopys: Ukrainskyi almanakh shchodennykiv, lystiv, dokumentiv, sviitlyn* [Manuscript: Ukrainian Almanac of Dairies, Letters, Documents, Photos]: in 3 volumes. I. Dzyuba (Ed.), Kyiv: Krynysia, Vol. 1, pp. 265–300. (in Ukrainian).
4. Vodiani, Kh. (1969). Memories About Les Kurbas (1901–1913). *Les Kurbas. Spohady suchasnykiv* [Les Kurbas: Memories of Contemporaries], V. S. Vasylo (Ed.), Kyiv: Mystetstvo. pp. 51–68. (in Ukrainian).

5. Vodiano, T. (1988). On school times. *Les Kurbas: Statiy y vospomynanyia o Lese Kurbase. Lyteraturnoe nasledye* [Les Kurbas: Articles and Memories about Les Kurbas. Literary Heritage], M. Labinskyi, L. Taniuk (Ed.), Moscow: Iskusstvo, pp. 57–73. (in Russian).
6. Volytska, I. (1995). *Teatralna yunist Lesia Kurbase: (problema formuvannia tvorchoi osobystosti)* [Theatrical Youth of Les Kurbas: (Problem of His Creative Personality Forming)], Lviv: Institute of Ethnology NAS of Ukraine. (in Ukrainian).
7. Volodymyrych (1913). *Retsenzia na vystavu "Maria Magdalyna"* [Report on the performance "Maria Magdalena"]. *Nove slovo* [New Word], March 29 (in Ukrainian).
8. *Vooruzhennyia sily Avstro-Vengrii. Chast I. Organizatsiia. mobilizatsiia i sostav vooruzhennykh sil* (1912). [Armed Forces of Austro-Hungary. Part I. Organization, Mobilization and Membership of the Armed Forces], St Petersburg: Voennaya tipografiya (v zdanii Glavnago Shtaba). (in Russian).
9. Harbuziuk, M. (2012). The Beginning of the Professional Actor's Career of Les Kurbas: date issues. *Prostsenium: teatroznavchyi zhurnal* [Prostage: theatre studies magazine], no. 1–3, pp. 5–10. (in Ukrainian).
10. Hirniak, I. (1982). *Spomyny* [Memories], New York: Suchasnist. (in Ukrainian).
11. Horak, R. Les Kurbas in Lviv University. *Zhyttia i tvorchist Lesia Kurbase* [Life and Creativity of Les Kurbas]. B. Kozak (Ed.), Lviv; Kyiv; Kharkiv: Litopys, pp. 445–462. (in Ukrainian).
12. Deych, A. (1988). A Man Who was a Theatre, *Les Kurbas: Stati i vospominaniia o Lese Kurbase. Literaturnoe nasledie* [Les Kurbas: Articles and Memories about Les Kurbas. Literary Heritage]. M. Labinskyi, L. Taniuk (Ed.), Moscow: Iskusstvo, pp. 173–191. (in Russian).
13. Demchuk, T. (1969). "Ternopil Theatre Eves". *Les Kurbas: spohady suchasnykiv* [Les Kurbas: Memories of Contemporaries], V. S. Vasylo (Ed.), Kyiv: Mystetstvo, pp. 73–77. (in Ukrainian).
14. Demchuk, T. (1972). Memories about Les Kurbas. *Ukrainskyi kalendar* [Ukrainian Calendar], Warsaw: Ukrainian socio-cultural association in Poland, pp. 199–204. (in Ukrainian).
15. *Dilo* [Work]. (1911), March 11. (in Ukrainian).
16. *Dilo* [Work]. (1912), March 22. (in Ukrainian).
17. *Zhyttia i tvorchist Lesia Kurbase v retseptsii ukrainskoho teatroznavstva* (2012) [Life and Creativity of Les Kurbas in the Reception of Ukrainian Theatre Studies], B. Kozak (Ed.). Lviv; Kyiv; Kharkiv: Litopys. (in Ukrainian).
18. Klym, A. (1974). Ukrainian Gymnasium in Kopychyntsi. *Istorychno-memuarnyi zbirnyk Chortkivskoi okruhy* [Historical-memoir collection of Chortkiv district], New York; Paris; Sidney; Toronto, pp. 289–292. (in Ukrainian).
19. Levytskyi, M. (1912), Premiere of the Ukrainian Opera in Chernivtsi, *Nova Bukovyna* [New Bukovyna], June 16 (in Ukrainian).
20. *Muzei teatralnoho, muzychnoho ta kinomystetstva Ukrainy* [The Museum of Theatrical, Musical and Cinematographic Art of Ukraine], Department of the manuscript funds of G. Khotkevych, case 6693. Letter I. Huleichuk to G. Khotkevych. April 11, 1912. (in Ukrainian).
21. *Muzei teatralnoho, muzychnoho ta kinomystetstva Ukrainy* [The Museum of Theatrical, Musical and Cinematographic Art of Ukraine], Department of the manuscript funds of G. Khotkevych, case 6713. Letter Les Kurbas to G. Khotkevych. March 4, 1912. (in Ukrainian).
22. *Muzei teatralnoho, muzychnoho ta kinomystetstva Ukrainy* [The Museum of Theatrical, Musical and Cinematographic Art of Ukraine], Department of the manuscript funds of G. Khotkevych, case 10879. Letter Les Kurbas to G. Khotkevych. April 3, 1912. (in Ukrainian).
23. *Muzei teatralnoho, muzychnoho ta kinomystetstva Ukrainy* [The Museum of Theatrical, Musical and Cinematographic Art of Ukraine], Department of the manuscript funds of G. Khotkevych, case 6718. Letter Les Kurbas to G. Khotkevych. April 12, 1912. (in Ukrainian).
24. *Muzei Hutsulskoho teatru Hnata Khotkevycha u s. Krasnoilovi* [The Museum of the Hutsul Theatre of G. Khotkevych in v. Krasnoillia]. Letter O. Panasevych-Remez to F. Pohrebennyk. May 8, 1959. (in Ukrainian).
25. Medvedyk, P. (1987). Kurbas Spring Eves. To the Anniversary of 100th Birthday of O. S. Kurbas. *Zhovten* [October], no. 4, pp. 80–89. (in Ukrainian).

26. Medvedyk, P. (1987). Kurbas Spring Eves. To the Anniversary of 100th Birthday of O. S. Kurbas. *Zhovten* [October], no. 5, pp. 81–95. (in Ukrainian).
27. Oleksyshyn, I. (1974). Regarding the History of Kopychyntsi Gymnasium. *Istorychno-memuarnyi zbirnyk Chortkivskoi okruhy* [Historical-memoir collection of Chortkiv district], New York; Paris; Sidney; Toronto, p. 292. (in Ukrainian).
28. Pakholkiv, S. (2014). *Ukrainska inteligentsiia u Habsburzkii Halychyni: osvichena verstva i emansypatsiia natsii* [Ukrainian Intelligent in the Habsburg Galicia: educated class in the emancipation of the nation], translate Khrystyna Nykolyn, Lviv: LA “Piramida”. (in Ukrainian).
29. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi* [Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv], fund 309, des. 1, case 132. Program of Concert, devoted to Shevchenko in Vienna, March 4, 1911, p. 15. (in Ukrainian).
30. *Muzei teatralnoho, muzychnoho ta kinomystetstva Ukrainy* [The Museum of Theatrical, Musical and Cinematographic Art of Ukraine], Department of the manuscript funds of G. Khotkevych, case 6659. The Bill of Gavrylo Herasymiuk to the Administration of the Hutsul Theatre. (n.d.). (in Ukrainian).
31. Sonevytskyi, M. (1974). Pre-History of the Gymnasium UPT in Kopychyntsi. *Istorychno-memuarnyi zbirnyk Chortkivskoi okruhy* [Historical-memoir collection of Chortkiv district], New York; Paris; Sidney; Toronto, pp. 287–288. (in Ukrainian).
32. Skalii, R. (1987), Ways and Work: Regarding the 100th anniversary of Les Kurbas Birth, *Kultura i zhyttia* [Culture and Life], January 18. (in Ukrainian).
33. Stanislavskiy, M. (1969). Last Work of Kurbas. *Les Kurbas: spohady suchasnykiv* [Les Kurbas: Memories of Contemporaries], V. S. Vasylo (Ed.), Kyiv: Mystetstvo, pp. 284–292. (in Ukrainian).
34. *Raionna komunalna ustanova “Kopychynetskyi muzei teatralnoho mystetstva Ternopilshchyny”* [District Communal Institution “Kopychyntsi Museum of the Theatre Art of Ternopil Region”], book of receipts no. 4896, rare documet no. 1406. Article of Olha Sonevytska “Among Mentions about Nadzbruchia District” (devoted to my father’s memory), 5 p. (in Ukrainian).
35. Medvedyk, P. K., Myskiv, V. Ya., and Ivanko N. K. (Ed.). (2001). *Teatralna Ternopilshchyna. Bibliohrafichnyi pokazhchyk* [Theatrical Ternopil Region. Bibliographic Index]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. (in Ukrainian).
36. Petrovskiy, O., Havryliuk, O., Okarynskyi, V., and Krochak, I. (2010). *Ternopil / Tarnopol: istoriia mista* [Ternopil / Tarnopol: History of Town]. Ternopil: Aston. (in Ukrainian).
37. Yavorskyi, H. (Ed.). (2005). *Ternopilskiy entsyklopedychnyi slovnyk* [Ternopil encyclopedic dictionary]: in 4 volumes. Vol. 2. Ternopil: VAT TVPK “Zbruch”. (in Ukrainian).
38. Labinskyi, M. (Ed.) (2012). Tragic Destiny of the Artist. Case no. 3168. Bohdan Kozak (Ed.). *Zhyttia i tvorchist Lesia Kurbas v retseptsii ukrainskoho teatroznavstva* [Life and Creativity of Les Kurbas in the Reception of Ukrainian Theatre Studies.], Lviv; Kyiv; Kharkiv: Litopys, pp. 587–630. (in Ukrainian).
39. Shlemko, O. (2011). Theatrical Universities of Les Kurbas (1911–1912). *Zapysky naukovohto tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi Teatroznavchoi komisii* [Notes of the Shevchenko Scientific Society. Works of the Theatre studies commission], vol. CCLXII, pp. 99–135. (in Ukrainian).
40. Shlemko, O. (2017). “Les Kurbas and Hutsul Theatre”, *Naukovyi visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu teatru, kino i telebachennia imeni I. K. Karpenka-Karoho* [Scientific Bulletin of Kyiv National I. K. Karpenko-Kary Theatre, Cinema and Television University]. Issue 21, pp. 52–62. (in Ukrainian).
41. Yurchakova, H. (1969). Les Kurbas at the Stage of Galicia. *Les Kurbas. Spohady suchasnykiv* [Les Kurbas: Memories of Contemporaries]. V. S. Vasylo (Ed.), Kyiv: Mystetstvo, pp. 69–72. (in Ukrainian).